

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929:321.01:39 (=161.2)

© **ІВАНОВА Людмила**

кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6, м. Київ, Україна, 03037 (ludmylaivanova@ukr.net)

© **IVANOVA Ludmyla**

PhD (History), Professor of the Department of History of Ukraine of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (ludmylaivanova@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0695-9813>

Бібліографічний опис статті: Ivanova L. (2021). Hromads'ko-oblasnyts'ka teoriya Volodymyra Antonovycha v konteksti ukrayins'koyi identychnosti [Volodymyr Antonovych's social-regional theory in the context of Ukrainian identity]. *Svit Clio* [Clio World], 3(2), 49-59. [in Ukrainian].

ГРОМАДСЬКО-ОБЛАСНИЦЬКА ТЕОРІЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. Мета статті. Аналізується теорія громадсько-обласного (земського) устрою в науковій спадщині В. Антоновича, через призму якої вчений прагнув обґрунтувати особливості українського ментально-психологічного архетипу та правомірність українського визвольного руху за своє етнополітичне самостійне життя на рівні з іншими європейськими народами в епоху Модерну. **Методологія дослідження.** В основі авторської методології знаходяться принципи науковості, об'єктивності та історизму. У дослідженні використані загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення, індукції та дедукції, а також історико-системний та історико-порівняльний методи історичної науки. **Наукова новизна.** Під новим кутом зору розглядаються погляди В. Антоновича на українську ідентичність, однією із прикметних рис, котрої є «земське» (обласне) самоврядування у поєднанні з громадсько-вічевим ладом. За візією вченого це яскраво відображено в ментально-світоглядному мисленні народу. Згідно історіософської теорії В. Антоновича громадсько-вічовий устрій – це своєрідний цивілізаційний генетичний код українства. Початки цього устрою історик простежує від найдавніших до християнських часів на всьому обширі розселення слов'янських племен. Втім, за твердженням В. Антоновича, свою життєвість цей устрій зберіг тільки в середовищі українців-русичів і був домінантною ознакою усього суспільного буття народу протягом його тисячолітнього історичного поступу. Головними складовими компонентами громадсько-вічового устрою, не зважаючи на певні трансформаційні процеси в добу козаччини, неодмінно залишались: право вільного вибору, колегіальність у прийнятті рішень чи законів, рівність і суб'єктність кожного індивідууму в суспільному житті та відповідальність влади перед громадою. Земське (тобто обласницьке) самоврядування відзначене правом на суб'єктну самостійність кожної громади та вільне об'єднання окремих громад у великі територіальні утворення. В кінцевому результаті передбачалось створення федеративних союзів – уній держав. Але кожна територіальна одиниця – волость чи князівство – зберігало своє право на самостійне управління. Такий характер взаємин між землями на думку вченого простежувався як в удільний період Київської держави, так і в Литовсько-руський, Литовсько-польський та, зрештою, у полівасалітетному статусі Запорізької Січі та Гетьманщини у XVII ст. **Висновки.** У пошуках відповіді на питання про форми і принципи реалізації політичної самоорганізації українства погляди В. Антоновича еволюціонували від скептицизму до оптимізму щодо держави як інституції управління та спроможності українців створити власну державу. Наразі, вчений прийшов до висновку про вагому роль держави у справі

захисту етнографічного простору і культурно-цивілізаційної цілісності етноспільноти в епоху Модерну. Враховуючи геополітичні реалії XIX ст., в яких перебував український народ, В. Антонович з раціональних міркувань підтримав етнофедеративну концепцію М. Костомарова. Але в ту концепцію він вніс і свої суттєві корективи. Зокрема, за основу федерації вільних держав вчений запропонував узяти принципи громадсько-обласницького устрою, що відповідали ментально-світоглядним поглядам та політичним традиціям українства.

Ключові слова: Громадсько-вічовий устрій, обласне самоврядування, національна ідентичність, ментально-світоглядне мислення.

PUBLIC AND REGIONAL THEORY OF VOLODYMYR ANTONOVYCH IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN IDENTITY

Abstract. The purpose of the article. The article analyses public and regional (*zemstvo*) system theory in the scientific heritage of Volodymyr Antonovych. The author tried to substantiate the peculiarities of the Ukrainian mental and psychological type of person and legitimacy of the Ukrainian liberation movement for its ethno-political independent life on a par with other European nations in the Modern era. **Research methodology.** The article uses general scientific and specific - historical methods: analysis and synthesis, comparison and generalization, induction and deduction, objective, scientific, historic principles. **Scientific novelty.** A new approach is used to analyze V. Antonovych's point of view on Ukrainian identity, as the scholar considered "zemstvo" (regional) self-government together with the social and *veche* system one of the peculiar features. According to the scientist's vision, this is clearly reflected in the mental and worldview thinking of the people. Practically, according to the historiosophical theory of V. Antonovych, the social and *veche* system is a kind of civilizational genetic code of Ukrainians. The historian traces the beginnings of this system from ancient times to Christian times throughout the settlement of Slavic tribes. However, according to the scientist, this system preserved its vitality only among the Ukrainian-Russians and was the dominant feature of the entire social life of the people during its millennial historical progress. The main components of the social and *veche* system, despite certain transformation processes in the Cossack era, certainly remained: the right to free choice, collegiality in decision-making or laws, equality and subjectivity of each individual in public life and the responsibility of government to the community. *Zemsky* (ie *oblast*) self-government is marked by the right to subjective independence of each community and free association of separate communities into large territorial formations. In the end, the creation of federal unions - unions of states. But each territorial unit - parish or principality - retained its right to self-government. This character of relations between the lands according to the scientist's vision was traced both in the specific period of the Kyiv state, and in the Lithuanian-Russian, Lithuanian-Polish and, finally, in the semi-vassal status of the Zaporozhian Sich and Hetmanate with Muscovy under interstate agreements of the seventeenth century. **Conclusions.** In search of answers to questions about the forms and principles of political self-organization of Ukrainians, V. Antonovych's views evolved from scepticism to optimism about the state as an institution of government and the ability of Ukrainians to create their own state. Now, the scientist has come to the conclusion about the important role of the state in the protection of ethnographic space and cultural and civilizational integrity of the ethnic community in the Modern era. Given the geopolitical realities of the nineteenth century, in which the Ukrainian people were, V. Antonovych for rational reasons supported the ethnic-federal concept of M. Kostomarov. But he also made significant adjustments to that concept. In general, as a basis for the federation of free states, the scientist proposed the principles of a public-regional system, which corresponded to the mental and ideological views and political traditions of Ukrainians.

Keywords: Social and *veche* system, regional self-government, national identity, mental and worldview thinking.

Постановка проблеми. Світоглядне колективне мислення нації формується протягом століть під впливом природних і геополітичних чинників та передається «генетично від покоління до покоління» [15, с. 7]. Суспільний світогляд та ментальне мислення є визначально особливими для кожної етнічної спільноти, адже в них розкриваються соціокультурні цілісні орієнтири соціуму. Саме через світоглядне мислення народу індивід знаходить для себе відповіді на важливі питання про «засади колективної єдності, цілісності спільноти, єдності життєвого

світу» та, зрештою, про свою «належність до певної національної культури» [7, с. 15-16].

Окрім того, найголовніше, суспільно-ментальне мислення соціуму знаходить свою реалізацію у практичній діяльності і наперед визначає тип поведінки як у повсякденному плинному житті, так і в період соціально-політичних потрясінь, стихійних катаклізмів, військових та історичних катастроф. У кінцевому підсумку завдяки світоглядно-ментальному виміру портрет нації, у розумінні духовно-психологічного архетипу, стає довершеним.

Видатний український історик М. Костомаров першим запропонував характеризувати особливості суспільного буття кожного народу через призму світоглядних уявлень етноспільноти про себе, довколишній світ, про взаємини індивіда і громади загалом. Зрештою, сукупність поглядів – морально-етичних, соціальних, правових тощо – за візією вченого, є ключовими у формуванні політичної культури та принципів державної системи управління. На велике переконання М. Костомарова, прикметною рисою українського народу на відміну від інших сусідніх етносів була свобода вибору, народовладдя (у формі віча або ради) та право на самоврядування окремих частин єдиної державної території [18]. Ці теоретичні міркування вченого знаходять підтвердження в Литовському статуті 1588 р., де визначено правочинність вічових зібрань та законність рішень, схвалених на цих зібраннях, або рішень копних суддів на теренах Київського князівства [11, с. 187].

Необхідно відзначити, що проблема народоправства у формі представницької інституції набула надзвичайної актуальності в Європі в епоху становлення модерних націй та національного відродження бездержавних народів. У суспільному мисленні парламентсько-представницьке правління завойовувало все більше прихильності й трактувалося як альтернатива династично-монархічній владі. Принаймні європейська спільнота в парламенті бачила свого захисника від королівсько-цісарського всевладдя.

Відповідно на зміну становому мало прийти громадянське суспільство. Тепер головними етично-моральними критеріями в повсякденному мисленні стають особиста свобода, рівність прав кожного індивіда перед законом, договірні відносини в усіх сферах життя, зокрема й між державою та громадою.

Теоретичне вчення європейських мислителів XVIII ст. про державу, яка має постати передусім не інструментом примусу та поневолення, а знаряддям, «за допомогою якого суспільство здійснює чи вдосконалює свою потенційну свободу і рівність» [7, с. 112-114], набула в свідомості людей реальних обрисів. Зрештою, ті вчення протягом XIX ст. доповнювалися й удосконалювалися відповідно до нових потреб та викликів сучасності.

Українські інтелектуали епохи Модерну теж були добре обізнані з тогочасними новітніми європейськими суспільно-політичними теоріями й течіями. Саме ідея утвердження громадянського суспільного устрою й пробудила в них потребу переглянути минуле української етноспільноти та віднайти відповідь про причину відсутності в українців державності в класичному розумінні протягом багатьох століть.

Переосмислення історичного життя українства від найдавніших часів до XIX ст. несподівано утвердило думку в середовищі українофілів і частини науковців про споконвічне культивування цим народом громадянських цінностей. Тож теорія М. Костомарова про існування народовладдя і самоврядування на теренах Подніпров'я-Подністрів'я – у період славетної Київської Русі – отримала своє подальше обґрунтування і глибоке вивчення вітчизняними істориками в другій половині XIX ст.

У широкій ретроспективі цю проблему з проєкцією на теперішній та майбутній поступ українського соціуму та його культурної ідентичності досліджено саме в працях київського історика XIX ст. Володимира Антоновича. Учений пішов далі

свого попередника і запропонував освіченій аудиторії – науковцям, студентам, читачам, зацікавленим у пізнанні української старовини, – цілісну теорію громадсько-обласницького (земського) суспільного устрою [8, с. 141].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спадщина В. Антоновича завжди перебувала в центрі дослідницьких інтересів вітчизняної історіографії. Українські дослідники, які вивчали суспільно-політичні процеси та особливості українського відродження в епоху Модерну неодмінно зверталися до постаті В. Антоновича як до активного учасника громадівського руху і творця нового напрямку в історичній науці. Зрештою, учений у їхній трактовці постав і як фундатор етнополітичної самосвідомості українства, що пробудив інтерес до державницької ідеї в молодого покоління своїх співвітчизників.

Серед сучасних науковців, які вивчали творчість В. Антоновича, варто назвати С. Світленка, О. Кияна [16; 17], І. Гирича [9; 10], Я. Верменич [8], О. Яся [23], вони розкрили історіософські погляди вченого на тисячолітню історію України та зробили узагальнювальні висновки.

Мета і завдання дослідження. На основі наукових праць В. Антоновича заплановано розкрити сутність його теорії громадсько-обласного устрою як визначальної риси українського суспільного життя, ознаки культурно-цивілізаційної ідентичності та альтернативи станово-монархічній формі політичної самоорганізації народу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із пріоритетів наукової творчості В. Антоновича було обґрунтування правомірності українського національного руху, утвердження ідеї української окремішності відносно найближчих сусідніх етноспільнот – поляків і росіян. Дослідник О. Киян, вивчаючи історіософські погляди В. Антоновича, зазначав, що питанню етногенезу українського народу київський історик-громадівець у своїх наукових розвідках надавав великого значення [17, с. 66]. Відповідно, концепт громадсько-обласницького устрою в суспільно-політичному житті українства поданий ним як факт підтвердження існування особливої української ідентичності.

За визначенням В. Антоновича, кожній нації властиві прикметні риси характеру, вдачі, психологічного архетипу. Усе це є надбанням багатовікової історії, наслідок звичаїв, традицій у родинному і громадському житті, зрештою, є результатом «історичного виховання» [5, с. 90-91] та культурних надбань соціуму в багатогранному вияві. Національні риси характеру, у візії вченого, це як своєрідний маркер, що не змінюється навіть під впливом зовнішніх, несприятливих для народу, геополітичних обставин [6, с. 101].

Конструюючи ментально-психологічний, духовний портрет українця на тлі широкої історичної панорами, учений резюмує: «Будь-яка натура, переважно лірична, українець вище за все ставить повагу і свободу до своєї особистості. Адже усвідомлюючи свою внутрішню свободу, він отримує стимул для розвитку особистості та можливість досягнути справедливості й істину» [5, с. 148-149]. Тому для українця безперечним ідеалом є «правда, правдивість, громадянська рівність», він (ідеал – Авт.), на думку В. Антоновича, вбачається «в стародавньому віці, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність» [5, с. 97].

Ці ідеали світоглядного мислення українців, на переконання В. Антоновича, лягли в основу суспільних відносин і політичної культури народу загалом. Тож у підсумку для українців найприйнятнішим може бути громадянський устрій, де панівними є принципи «рівності усіх перед законом», де відсутні станові відмінності. Однозначно, той устрій повинен будуватися на «соборному управлінні земськими справами, свободі релігійної совісті, праві розвитку і вдосконаленні власних народних початків, заснуванні виборного права в управлінні» [5, с. 149]. Виходячи цього контексту, В. Антонович тлумачить «земське» (обласницьке) самоврядування та вічове право як єдино прийнятну форму українського суспільного і політичного облаштування своєї держави.

Громадсько-вічевий устрій у слов'янському пантеоні, за наративом ученого, сформувався «ще задовго до християнських часів», але зберіг свою життєвість лише на Придніпров'ї серед українців-русичів [1, IX, 142]. На вічових зібраннях громади вирішувалися всі важливі справи, а інтереси громади представляли виборні шановані особи. Вони надавали вимоги, пропозиції, ухвалювали законодавчі рішення, потрібні для громади міста чи села. Окрім того, В. Антонович переконливо доводив, що для українства ще до з'яви на політичній карті Київської Русі властиве було об'єднання окремих громад у великі територіальні утворення – волості, між якими теж спостерігалася тенденція до об'єднання. Насамкінець ті волості «формували між собою федеративні союзи» [1, IX, с. 144-146].

Зокрема, федеративні відносини чітко простежувалися між уличами та тиверцями, між полянами і древлянами, згодом між Київською і Галицько-Волинською землями [1, XVIII-XIX, с. 259-317]. Мета встановлення тих федеративних союзів – військовий чинник: необхідність захисту від зовнішньої агресії території свого проживання. Це об'єднання волостей або князівств жодним чином не призводило б до втрати ними своєї суспільно-політичної самостійності. Домінування центральної волості-князівства було номінальним і такий стан відносин добре простежується в удільний період Київської держави за правління династії Рюриковичів. Утім, незважаючи на широке практичне застосування громадсько-вічового права та федеративного самоврядного права в Давній Русі, ті права не були оформлені документально й перебували у площині звичаєвого права, тобто у формі усної домовленості. Попри все, непорушність традиції звичаєвого права в суспільних відносинах зберігалася протягом століть [5, с. 635-644].

За дискурсом В. Антоновича, у бездержавний історичний період українського народу громадсько-вічевий устрій і самоврядування простежувалися й у XIV-XVII ст. в житті міських і сільських громад. Вони навіть уособлювали, власне, українську владу на протигагу чужоземним державним інституціям Литовського князівства і Речі Посполитої. Цікаво, що історик не ототожнював Магдебурзьке право з вічовим устроєм. На переконання вченого, Магдебурзьке право (Саксонське зерцало) за своєю природою не відповідало справжнім українським традиціям народовладдя й самоврядування і «досить часто суперечило їхнім (українців – Авт.) переконанням і поглядам» [2, с. 195-220]. Магдебурзька система самоврядування, за В. Антоновичем, узаконювала управління містом саме його елітарною частиною – патриціатом, позбавляючи цього права всіх інших членів міської громади.

Світоглядні принципи суспільного і політичного життя українського народу, як вважав В. Антонович, відродилася в період Гетьманщини. Щоправда, громадсько-обласницький устрій українців тепер трансформувався у форму козацьких рад і полково-сотенну систему управління. У сучасній історіографічній думці утвердилася ідея, що культурна ідентичність у всіх її проявах перебуває в динамічному процесі свого вдосконалення і «ніколи не є абсолютно завершеним фактом» [20, с. 175-176]. Тому постійно відбувається певний її перехід в іншу якісну форму відповідно до вимог історичної епохи.

Специфіка полково-сотенної системи управління полягала у визнанні пріоритету моноцентричності гетьманської влади у впровадженні єдиних державних законів для всього суспільства. Але при цьому водночас зберігалася і давня традиція права на самоврядування краю під час вирішення широкого кола питань внутрішнього полково-сотенного значення. Практично, сутність глибинних ментально оцінювальних установок і світоглядних критеріїв на взаємини громади/суспільства із владними інституціями були незмінними.

Запорізьку Січ В. Антонович завжди сприймав як взірць для наслідування в розбудові держави Гетьманщини. Адже там панував ідеальний устрій, який якнайкраще відповідав духовно-моральному світогляду і національному характеру українців. За українською традицією, на Запоріжжі, як писав учений, «можна було народові виявляти свої давні вічеві інстинкти: тут усі були вільні, рівноправні... всі

уряди, і духовні, і світські, займали виборні люди, і всі справи завершувались волею віча – козацької ради, або сільської громади» [6, с. 23]. Крім того, запорозьке козацтво, яке вийшло з народу і ніколи не втрачало зв'язок із народом, спільно з українським поспільством виборювало «волю і вільну працю для кожної людини, право володіти землею; громадянський лад для усіх у суспільнім і церковнім житті» [6, с. 21].

Відтворюючи українську минувшину через призму своєї громадсько-обласницької теорії, В. Антонович, мов ненароком, підштовхував українців до думки про необхідність врешті повернутися до своїх давніх народних витоків, до природного стану свого суспільно-політичного буття. Наразі повернутися до своєї провідної ідеї, що має стати головним принципом у поступі українців до модерної соціально-повноцінної нації. У цьому контексті науковець вивчає засадничі основи політичної культури та світоглядні ідеали українців у зіставленні з іншими етноспільнотами – поляками і росіянами. Практично, В. Антонович підтримав концепцію М. Костомарова про провідні принципи політичної культури цих трьох народів, унісши свої доповнення та уточнення. Відповідно, росіян він характеризує як народ, що схиляється перед сильною авторитарною владою, тому для нього головним принципом у державному і суспільному житті є «абсолютизм». Полякам же притаманний принцип «аристократизму», у силу традиційного домінування в суспільстві одного із привілейованих станів – магнатсько-шляхетського. Для українців властиві такі принципи, як «вічовий», «широкого демократизму і признання рівності політичного права задля кожної одиниці суспільства» [6, с. 56].

Демократичний принцип В. Антонович трактує як ознаку вищого рівня суспільного поступу, ніж принцип абсолютизму, а його впровадження вимагає «високого ступеня культурного розвитку та щирого переконання у важливості громадянського устрою». Поряд з тим, українці, які споконвіку відстоювали демократичні та громадянські принципи суспільного життя, не зуміли побудувати на них власної держави. Навіть у найяскравіші часи своєї історії – в епоху Хмельниччини український народ, на переконання В. Антоновича, не реалізував повністю свою провідну ідею, втративши остаточно свій шанс. Причина того чинника лежала у площині недостатнього «культурного розвитку, переконань та витривалості» у тих, хто ставав на чолі народного руху за державність і брався «підкупатись народною долею». Окрім того, «недостача цивілізації» тих осіб доповнювалася проявом «особистого егоїзму», владолюбством, невмінням «скондифікувати своє звичаєве право» підмінюючи його «чужим ворожим кодексом, що затверджував становий шляхетський лад» [6, с. 6-7]. З іншого боку, український люд навіть у період Хмельниччини не був налаштований на творення своєї незалежної держави, бо не усвідомлював у тому потребу і не вмів сформулювати свої суспільно-політичні бажання через недостатній рівень політико-правової культури, яка визначає, зрештою, форму владної системи управління. Причину цього вчений бачив в особливостях національного характеру українців. Утім, щоб створити державу українським провідникам і народу, резюмує В. Антонович, необхідно «мати значну частку самовладання, вміти утримуватися... від дій, що відбуваються під впливом безпосередніх вражень, бачити майбутні спільні вигоди... уміти жертвувати частиною, іноді значною, особистої свободи й особистими бажаннями, покликаної до організації суспільства й керівництва державою» [3, с. 102].

Враховуючи цей негативний чинник у характері українського соціуму, В. Антонович бачить головне завдання, своє та своїх однодумців-громадівців, у творенні нової української політичної еліти з різних станів. На його думку, ця еліта повинна стояти на високому рівні культури і водночас бути ідейно переконаною й не боятися великих особистих жертв на користь ідеї. Також українцям важливо ще виховати в собі велику внутрішню дисципліну, щоб «демократичний принцип довести до діла» [6, с. 7].

Ідея В. Антоновича про творення нової української еліти знайшла підтримку серед широкого кола українських інтелектуалів. Історик В. Липинський писав, що своїми ідеями київський учений «зумів запалити серця сотень послідовників, власне, перших політичних українців нового часу» [9, с. 17].

У питанні про роль і значення держави як інституту управління в історичному поступі українства В. Антонович до середини 1880-х рр. висловлював досить негативні погляди. У науковому дискурсі київського історика держава постає «як конечне зло», таким собі адміністративно-каральним органом, що своєю «регламентацією і своєю політикою нищив і гнобив українське життя» [21, с. 94]. Учений висловлював щире переконання в непотрібності державних інституцій для українців загалом. Натомість успішною і реальною альтернативою він вважав саме громадсько-вічевий устрій та самоврядування земств (областей) [10, с. 109]. Щодо цього М. Грушевський зазначав, що для В. Антоновича бездержавний стан українського народу був «іманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя» [13, с.12-13]. В. Антонович навіть опоетизував цю рису українців як особливу, унікальну поміж інших європейських етноспільнот.

Проте, варто враховувати один важливий чинник: коли В. Антонович аналізував взаємини української спільноти з державою, то мав на увазі чужоземні держави і династії (Рюриків, Гедимінів, Романових, Литву, Польщу, Московію), під владою яких перебували українські землі. Саме це і стало причинно-наслідковою неспроможністю українства реалізувати свої провідні принципи політичної культури.

На думку О. Яся, В. Антонович був добре обізнаний зі державницькими теоріями французьких енциклопедистів XVIII ст. Жан-Жака Руссо, Ніколя де Кондорсе, Шарля Монтеск'є, німецького просвітителя Йоганна Гердера та під впливом їхніх теоретичних праць визначав державу як колегіальну інституцію, що функціонує завдяки договірним стосункам з усім суспільством [23, с. 331]. Так, за тими теоріями, держава повинна стояти на сторожі громадянських прав і свобод кожного члена суспільства без станових упереджень. Епоха Модерну вносила вже свої корективи щодо місії держави як представника адміністративно-політичної системи управління.

У XIX ст. державні та бездержавні європейські народи вели справжню ідеологічну боротьбу за свою історію, за право контролювати своє минуле і проектувати майбутнє. Цей історичний раціоналізм практично стимулював процес становлення модерних націй і водночас сприяв формуванню політичного раціонального мислення, співвідносного з бажанням народу отримати владу. Найвищим проявом політичного раціоналізму нації стає прагнення створити власну державу [7, с. 107], або, якщо вона вже існує, то поставити її на службу всьому суспільству. Крім того, на державу покладалося ще одне важливе завдання – захистити культурно-цивілізаційну цілісність етноспільноти.

Суспільно-політичні події в Центрально-Східній Європі в 1880-х рр. суттєво скоригували світоглядну позицію В. Антоновича стосовно ролі держави в житті нації. Тож у 1885 р. учений вже писав, що держава «представляє одну із вищих форм людського співіснування й ідея державності тим дорожча для будь-якої розвиненої людини, чим більш свідомо вона до неї відноситься» [5, с. 110]. Згодом у баченні історика держава постає як «продукт людського розуму», як результат творення багатовікового історичного життя народу і як союз людей «однієї чи багатьох національностей з метою забезпечення зовнішньої безпеки і внутрішнього благоустрою» [4, с. 278]. У розумінні В. Антоновича, сенс сучасної держави полягає в гарантуванні «матеріальної безпеки» і в забезпеченні «найвищих моральних потреб» – у свободі совісті та «розумового розвитку» кожного громадянина [5, с. 110]. Зрештою, для В. Антоновича, за оцінкою галицького історика С. Томашівського, головним критерієм модерної держави має бути справедливість і

громадянська етика в суспільних відносинах, широкий демократизм, глибокий гуманізм та республіканізм [21, с. 94].

Проте, проблема творення української державності з огляду на геополітичні реалії XIX ст. була надзвичайно складним завданням. Російська та Австрійська імперії, у межах яких перебували українські провінції, ніколи б не погодилися надати українцям право на політичну самореалізацію. З іншого боку, через ті ж історичні обставини українцям навіть самі думки, як писав М. Грушевський, про свій вільний політичний поступ здавалися трохи «бунтарськими, або й зовсім бунтарськими, багатьом і багатьом» [12, с. 45]. Але враховуючи цей тяжкий психологічний та історичний спадок української бездержавності, В. Антонович прагнув віднайти вихід із лабіринту зневіри народу у свій державотворчий потенціал. Працюючи в царині дослідження української минувшини, він закладав основи етнополітичної самосвідомості народу і водночас утверджував свою парадигму громадсько-обласницького суспільного ладу на теренах України та всього слов'янського світу. В. Антонович підтримав етнофедералістичну концепцію М. Костомарова, яку він теж вважав єдиною наближеною перспективою для українців, аби вийти зі свого бездержавного становища. До того ж, він дещо модернізував цю концепцію, внісши певні корективи щодо форми та механізму функціонування системи управління у федеративному союзі вільних республік. За дискурсом В. Антоновича, федерація слов'янських народів має розбудовуватися на принципах громадсько-вічових, самоврядності кожної землі-області, що матимуть право автономної суб'єктності [16, с. 249-251].

Поряд із цим у формулі вченого, на противагу концепції М. Костомарова, відсутній аспект суб'єктного централізму щодо влаштування федеративного об'єднання. У наукових розвідках історик постійно підкреслював рівність паритетних прав між учасниками федеративного утворення. За переконанням В. Антоновича, федеративний устрій – це, передусім, суспільна угода, а не засіб поглинання силою, у політичному сенсі однією нацією інших етноспільнот. «Федерація – устрій... дуже прогресивний, – писав В. Антонович, – та вимагає й великої освіти, самопізнання для того, щоб її звести». Взірцем для наслідування вчений пропонував узяти устрій Швейцарії та Сполучених Штатів, бо народи, «які складають ці федерації, стоять на високому ступені розвитку» [6, с. 58]. У питанні, з якими народами та країнами українці можуть об'єднатися у федерацію, В. Антонович пріоритет віддавав «придністровсько-дунайській злуці держав» на противагу злуці українсько-московській [6, с. 59-61, 64-65]. Із цих міркувань він більш позитивно оцінював Гадяцький трактат гетьмана І. Виговського з Річчю Посполитою, ніж Березневі статті Б. Хмельницького з московським царем у 1654 р.

Позиція В. Антоновича щодо створення південно-західного федеративного союзу слов'янських народів кардинально розходилася з політичною дефініцією М. Драгоманова, націленого на створення центрально-східної федерації, тобто з Росією [19, с. 116]. Про це він писав у своїх листах до В. Антоновича, намагаючись прихилити його до свого варіанту бачення перспектив подальшого майбутнього поступу українства.

С. Шелухін згадував, що на таємних лекціях для студентських груп із 4-5 осіб професор В. Антонович не раз висловлювався про неможливість створення федерації між українським і російським народами, бо це протиприродно через їхню цілковиту духовно-світоглядну відмінність. Він наводив слова В. Антоновича: «Політично їм краще жити окремими державними організаціями» [22, с. 272-273].

Колишня студентка історико-філологічного факультету київських вищих жіночих курсів С. Єгунова-Щербина, розповідаючи про лекції В. Антоновича, зазначала, що «політичним ідеалом життя для нього... була вільна федерація народів, де кожен з них являвся б зі своєю культурою, зі своїми етнографічними й побутовими особливостями, своїми національними формами загальнолюдської культури» [14, с. 375]. Тож виходячи з цього наративу, учений вважав небезпечним

для слов'янських народів і, особливо для українців, пов'язувати свою долю з Росією та перебувати під впливом російської культури, бо це зашкодить реалізації українського проєкту. Відповідно, він радив українцям «засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західноєвропейської думки чужими, більш далекими мовами», тоді «вони не будуть так утрачати свою рідну мову... і цим сприятимуть її розвитку, а разом з тим і розвиткові рідної літератури й культури».

Цікаву думку щодо прихильності чи неприхильності В. Антоновича до певного федеративного союзу висловив історик І. Гирич: «Він (В. Антонович – Авт.) бачив шлях України відмінним і від «азійської Росії і від європоцентричності західнослов'янських сусідів». На переконання дослідника, науковець шукав власного «оригінального третього шляху розвитку українського етносу» [9, с. 375-376].

Безсумнівно, такий погляд щодо В. Антоновича є справедливим. Адже історія України, подана в його інтерпретації, постає перед читачем як цілісне, самобутнє та неповторне явище, а український народ – особливою нацією, із притаманними тільки для неї характерними духовно-психологічними рисами, світоглядним мисленням та суспільним громадсько-обласницьким (земським) устроєм. Саме цей устрій учений визнавав за стержень майбутньої модерної української державності та за практичний приклад у справі розбудови федерації вільних слов'янських республік.

Висновки. Зрештою, громадсько-обласницька теорія В. Антоновича, подана через призму багатовікового історичного поступу української етнотериторії, перетворилася на вагомий аргумент обґрунтування правомірності реалізації українського національного проєкту. Досліджуючи українську минувшину, науковець перетворив її на знамено боротьби за українське майбутнє, навколо якого згуртувалися громадівці та українські суспільно-політичні діячі початку ХХ ст., для яких головним життєвим виміром було завдання перемогти у двобой з імперською асиміляторською доктриною панславізму та утвердити українську ідентичність у загальноєвропейському цивілізаційному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В.Б. Лекции по русской истории. (Рукопись).
2. Антонович В.Б. Киевские войты Ходыки. Эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI-XVII столетиях. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. С. 195-220.
3. Антонович В.Б. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. Киев: Тип-я Университета Св. Владимира, 1899. Кн. 13. Отд. 1. С. 100-104.
4. Антонович В.Б. Записка у справі обмежень української мови. Твори. Т. 1. Київ: Всеукраїнська академія наук УССР, 1932. С. 278-284.
5. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
6. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
7. Бистрицький Є., Пролеев С., Білий О., Лозниця С., Зимовець Р. & Кобець Р. Національна ідентичність і громадське суспільство. Київ: Дух і Літера, 2015. 452 с.
8. Верменич Я. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проєкти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 356 с.
9. Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 488 с.
10. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
11. Голубев В.Ф. Сільська община (громада) ХVI-ХVIII ст. в українській історіографії. Український історичний журнал. 2009. № 5. С. 186-199.

12. Грушевський М. Дорогою віків. З біжучої хвилі. Київ: Друкарня С.В.Кульженка, 1906. С. 41-47.
13. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 8. С. 185-191.
14. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. С.373-377.
15. Калакура Я.С., Рафальський О.О.& Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017.
16. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 489 с.
17. Кіян О. Історіографія Володимира Антоновича. Київська старовина, 2006. № 3. С. 149-152.
18. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. (Черты народной южнорусской истории. Две русские народности). Санкт-Петербург: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1863. Т. 1. 504 с.
19. Листування Володимира Антоновича з Михайлом Драгомановим. Син України Володимир Боніфатійович Антонович. Т. 2. Київ: Генеза, 1997. С. 103-129.
20. Пилипів В. Концепція культурної ідентичності в контексті історії культури постмодерного світу. Український історичний журнал. 2020. № 1. С. 172-180.
21. Томашківський С. Посмертна згадка про В. Антоновича. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 93-96.
22. Шелухін С. Українство 80-х років і мої зносини з Іваном Франком. Літературно-науковий вісник. 1926. Т. ХС. Кн. VII-VIII. С. 260-281.
23. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2-х част. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

REFERENCES

1. Antonovych, V. B. *Lektsyy po russkoi ystoriy. Lektsyy IX, XVIII, XIX*. [Lectures on Russian history. Lectures IX, XVIII, XIX]. [Manuscript]. [in Russian].
2. Antonovich, V. B. (1885). *Kiyevskiyе voyty Khodyki. Epizod iz istorii gorodskogo samoupravleniya v Kiyevе v XVI-XVII stoletiyakh* [Kiev Voyty Khodyka. An episode from the history of city government in Kiev in the XVI-XVII centuries]. *Monografii po istorii Zapadnoy i Yugo-Zapadnoy Rossii*. Vol. 1. Kiyev: Tip. Ye. YA. Fedorova. [in Russian].
3. Antonovych, V. B. (1899). *Kharakterystyka deiatelnosty Bohdana Khmelnytskoho* [Characteristics of the activities of Bohdan Khmelnytskoho]. *Chtenyia v ystorycheskom obshchestve Nestora Letopystsa*. Kiev. 13, 1, 100-104. [in Russian].
4. Antonovych, V. B (1932). *Zapyska u spravi obmezhen ukrainskoi movy* [Note on the case of restrictions on the Ukrainian language]. *Volodymyr Antonovych. Tvory*. Т. 1. Kyiv: Vseukrainska akademiia USSR. [in Ukrainian].
5. Antonovych, V. B. (1991). *Pro kozatski chasy na Ukraini* [About the Cossack times in Ukraine]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
6. Antonovych, V. B. (1995). *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [My confession. Selected historical and journalistic works]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
7. Bystrytskyi, Ye., Proleiev, S., Blyi, O., Loznytsia, S., Zymovets, R. & Kobets, R. (2015). *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo* [National identity and civil society]. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
8. Hyrych, I. B. (2012). *Mizh naukoiu i politykoiu. Istoriohrafichni studii pro vchenykh-kontseptualistyv* [Between science and politics. Historiographical studies on conceptual scientists]. Ternopil: Navchalna knyha Bohdan. [in Ukrainian].
9. Hyrych, I. B. (2014) *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian intellectuals and political separation (mid XIX - early XX ct.)]. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
10. Holubev, V. F. (2009). *Silska obshchyna (hromada) XVI-XVII st. v ukrainskii istoriohrafii* [Rural community (community) of the 16th-18th centuries in Ukrainian historiography]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 186-199. [in Ukrainian]

11. Hrushevskiy, M. (1906). *Dorohoyu vikiv* [The road of ages]. Z bizhuchoi khvyli. Kyiv: Drukarnia S. V. Kulzhenka, 41-47. [in Ukrainian].
12. Hrushevs'kyy M. (2007). *Volodymyr Antonovych, osnovni ideyi yoho tvorchosti i diyal'nosti* [Volodymyr Antonovych, the main ideas of his work and activities]. Hrushevs'kyy Mykhaylo Serhiyovych. Tvory: u 50 t.; redkol.: P. Sokhan' (holov. red.), I. Hyrych ta in. L'viv: Vydavnytstvo «Svit», 8, 185-191. [in Ukrainian].
13. Ias, O. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.)* [Historian and style Prominent figures of Ukrainian historiography in the light of cultural epochs (beginning of the XIX - 80s of the XX century)]. Kyiv: AN Ukrainy Instytut istorii Ukrainy, 1. [in Ukrainian].
14. Iehunova-Shcherbina, S. (1997). *Pamiati V. B. Antonovycha* [In memory of V. B. Antonovych]. Syn Ukrainy. Volodymyr Bonifatiyevych Antonovych. U 3-kh tomakh. Kyiv: Zapovit, 1, 373-377. [in Ukrainian].
15. Kalakura, Ya. S., Rafalskyi O. O. & Yurii M. F. (2017). *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii* [The mental dimension of Ukrainian civilization]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
16. Kiyani, O. (2005). *Volodymyr Antonovych: istoryk y orhanizator «Kyivskoyi istorichnoyi shkoly»* [Volodymyr Antonovych: historian and organizer of the Kyiv Historical School]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
17. Kyian, O. (2006). *Istoriografii Volodymyra Antonovycha* [Historiography of Volodymyr Antonovych]. Kyivska starovyna, 3, 149-152. [in Ukrainian].
18. Kostomarov, N. (1863). *Istoriicheskiye monografii i issledovaniya. (Cherty narodnoy yuzhnorusskoy istorii. Dve russkiye narodnosti)* [Historical monographs and research. (Features of the South Russian folk history. Two Russian nationalities)]. Sankt-Peterburg: Tip-ya tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», Vol. 1. [in Russian].
19. *Lystuvannia Volodymyra Antonovycha z Mykhailom Drahomanovym* [Correspondence of Vladimir Antonovich with Mikhail Drahomanov] (2003). Syn Ukrainy. Volodymyr Bonifatiyevych Antonovych. Kyiv: Heneza, 2, 103-129. [in Ukrainian].
20. Pylypiv, V. (2020). *Kontsepsiya kul'turnoyi identychnosti v konteksti istoriyi kul'tury postmodernoho svitu* [The concept of cultural identity in the context of the cultural history of the postmodern world]. Ukrayins'kyy istorichnyy zhurnal, 1, 172-180. [in Ukrainian].
21. Shelukhin, S. (1926). *Ukrainstvo 80-kh rokiv i moi znosyny z Ivanom Frankom* [Ukraine of the 80s and my relations with Ivan Franko]. Literaturno-naukovyi visnyk, XC, VII-VIII, 260-281. [in Ukrainian].
22. Tomashivskiy, S. (1997). *Posmertna zghadka pro V. Antonovycha* [Posthumous mention of V. Antonovich]. Syn Ukrainy. Volodymyr Antonovych. 1. 93-96. [in Ukrainian].
23. Vermenych, Ya. (2016). *Natsionalni y rehionalni proekty druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [National and regional projects of the second half of the XIX - early XX centuries]. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії / Received 21.12.2020
Прорецензована / Reviewed 17.03.2021
Рекомендована до друку / Accepted 20.04.2021